

Xankişi MƏMMƏDOV

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Dünya ədəbiyyatı tarixi kafedrasının doktorantı
e-mail: kankishimamedov_53@mail.ru
<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2025.1.85>*

**AZƏRBAYCAN ATALAR SÖZLƏRİNİN İKİ YENİ MODELİ VƏ
ONLARIN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Xülasə

Bu araşdırmada Azərbaycan atalar sözlərinin iki yeni modelindən və onların əsas xüsusiyyətlərindən söhbət açılır. Bu modellər aşağıdakılardır: 1) “dodaqtərpənməz” atalar sözləri və 2) “dildönməz” atalar sözləri. Bu işdə atalar sözləri və məsəllərin eyni zamanda həm dodaqdəyməz, həm də dildönməz modellərindən də söhbət açılır. Qeyd olunur ki, həm “dodaqtərpənməz atalar sözləri”, həm də “dildönməz atalar sözləri” terminləri ilk dəfə olaraq bu sətirlərin müəllifi tərəfindən işlənmişdir. Bu barədə müəllifin Azərbaycan, Türkiyə, Rumıniya, Özbəkistan, Başqırdıstan və bir çox ölkələrin məşhur elmi jurnallarında kifayət qədər məqalələri çap olunub. Dodaqtərpənməzlərin əsas xüsusiyyəti mətndə dodaq dəyməyən və ya dodaq dəyməyə meyilli olan m, b, p, v, f, o, ö, u və ü hərflərinin heç birinin işlədilməməsidir. Dildönməzlərin isə əsas xüsusiyyəti mətndə dilin dönməsinə səbəb olan “l” və “r” samitlərindən imtina edilməsidir. Qeyd olunur ki, mətndə hər hansı bir hərfdən və ya bir neçə hərfdən istifadənin imtina edilməsi hadisəsi “lipoqram” adlanır. Hər iki dilə mənsub sözlərin böyük əksəriyyətində m, b, p, v, f, o, ö, u, ü, l və r hərfləri iştirak etdiyindən bu cür formalı nəzm və ya nəsr əsərləri yaratmaq çox çətinidir. Xüsusən dildönməzlərin yazılması daha çətinidir, amma mümkündür. Dodaqtərpənməzlərə aid nümunələrinə Aşıq Ələsgərin, Aşıq Alının, Şamil Dəlidağın və bir çox klassik aşıq və şairlərin yaradıcılığında rast gəlinə də, aşıq poeziyasında “dildönməz” formalı şeirlərin yalnız Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında rast gəldiyini qeyd edirlər. Amma əslində həmin “dildönməz” dildönməz yox, dildönəndir. Başqa sözlə, Azərbaycan ədəbiyyatında “dildönməz” formalı şeirlər yoxdur. Hər halda həqiqət budur. O da qeyd olunur ki, “dildönməz” formalı şeirlərə yalnız bu sətirlərin müəllifinin yadarıcılığında rast gəlmək olur. Azərbaycan atalar sözlərində “dodaqtərpənməz”, “dildönməz” və eyni zamanda həm “dodaqtərpənməz” həm də “dildönməz” olan nümunələr çoxdur. Bundan başqa yüzlərlə atalar sözləri var ki, onlarda on beşdən də çox hərfin iştirak etmədiyi məlum olur. Təbii ki, bu da qədim ulularımızın poetik düşüncəsinin dərinliyindən, onların bədii zövqlərinin əsrarəngiz gözəlliyindən, məna və forma zənginliyindən, bir sözlə qədim ulularımızın ruhlarının nə qədər əlçatmaz olmasından bizlərə xəbər verir. Azərbaycan atalar sözləri və məsəllərinin areal sisteminin ümumi mənzərəsinin aydın təsəvvürü baxımından bu cür tədqiqatların aparılması zənnimizcə çox vacibdir.

Açar sözlər: Azərbaycan atalar sözləri, "dodaqtərpənməz", "dildonməz", lipogram, Aşıq Ələsgər

Khankishi MEMMEDOV

**TWO NEW MODELS OF AZERBAIJANI PROVERBS AND
THEIR MAIN FEATURES**

Summary

This study examines two new models of Azerbaijani proverbs and their main features. These models are: 1) proverbs "dodakdegmez" and 2) proverbs "dildonmez". Let us note that the terms "dodakdegmez proverbs" and "dildonmez proverbs" are used by us for the first time. About this the author's articles were published in well-known scientific journals of Azerbaijan, Turkey, Uzbekistan, Bashkiria and many other countries. The main feature of the "dodakdegmez proverb" is that none of the letters **m, b, p, v, f, o, u, ö** and **ü** are used in the text. The main feature of the "dildonmez proverb" is the abandonment of the consonants "l" and "r", which cause language rotation during oral activity. It is noted that a case of refusal to use any letter or several letters in the text is called "lipogram". Since the letters **m, b, p, v, f, l, p, o, u, ö** and **ü** are present in the vast majority of words in the Azerbaijani language, creating poetry or prose works of such forms is very difficult. In particular, writing "dildonmez" is more difficult, but possible. Though there are examples of "doldonmez" works in the works of Ashug Alesker, Ashug Ala, Shamil Delidag and many other classic ashug and poets. But the verses "dildonmez" in Ashug poetry are found only in the works of Ashug Alesker. In fact, this "dildonmez" is invalid. In other words, there are no poems of this form in Azerbaijani literature. In any case, it is true. It is also noted that "dildonmez" poems occur only in the works of the author of these lines. However, examples of "dodakdegmez proverbs" and "dildonmez proverbs" are numerous in Azerbaijani folklore. Undoubtedly, this shows the richness of thinking of our ancient ancestors, the beauty of their spiritual and artistic tastes, the depth of national social consciousness and psychology. In our opinion, it is very important to study their semantic nature in terms of clear understanding of the overall picture of the areal structure of Azerbaijani proverbs and sayings.

Key words: Azerbaijani proverbs, "dodakdegmez", "dildonmez", lipogram, Ashug Alesker

Ханкиши МАМЕДОВ

**ДВЕ НОВЫЕ МОДЕЛИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПОСЛОВИЦ
И ИХ ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ**

Резюме

В данном исследовании рассматриваются две новые модели азербайджанских пословиц и их основные особенности. Этими моделями

являются: 1) пословицы "додакдеймез" и 2) пословицы "дилдонмез". Отметим, что термины "пословицы додакдеймез" и "пословицы дилдонмез" используются нами впервые. Об этом статьи автора были опубликованы в известных научных журналах Азербайджана, Турции, Узбекистана, Башкирии и многих других стран. Главной особенностью "додакдеймез пословицы" является то, что в тексте не используется ни одна из букв **м, б, п, в, ф, о, у, ö** и **ü**. Основной особенностью "пословицы дилдонмез" является отказ от согласных "л" и "р", которые вызывают вращение языка во время устной деятельности. Отмечается, что случай отказа от использования какой-либо буквы или нескольких букв в тексте называется "липограмма". Поскольку буквы **м, б, п, в, ф, л, р, о, у, ö** и **ü** присутствуют в подавляющем большинстве слов азербайджанского языка, создание поэтических или прозаических произведений таких форм сопряжено с большими трудностями. В частности, написать "дилдонмез" сложнее, но возможно. Хотя примеры произведений "додакдеймез" есть в творчестве Ашуга Алескера, Ашуга Алы, Шамиля Делидага и многих других классиков ашугов и поэтов. А вот стихи "дилдонмез" в ашугской поэзии встречаются только в творчестве Ашуга Алескера. На самом деле, этот "дилдонмез" недействителен. Другими словами, в азербайджанской литературе нет стихов такой формы. В любом случае, это правда. Также отмечается, что стихи "дилдонмез" встречаются только в произведениях автора этих строк. Однако примеры "додакдеймез пословицы" и "дилдонмез пословицы" многочисленны в азербайджанском фольклоре. Даже существуют сотни пословиц, в которых не используется более пятнадцати букв. Несомненно, это говорит о богатстве мышления наших древних предков, красоте их духовных и художественных вкусов, глубине национального общественного сознания и психологии. На наш взгляд, очень важно изучить их семантическую природу с точки зрения ясного понимания общей картины ареальной структуры азербайджанских пословиц и поговорок.

Ключевые слова: *Азербайджанские пословицы, «додакдеймез», «дилдонмез», липограмма, Ашуг Алескер*

Giriş

Qeyd edək ki, mətndə hər hansı bir hərfdən və ya bir neçə hərfdən istifadənin imtina edilməsi hadisəsi təzə məsələ deyil. Bu bərdə hələ antik dövr mənbələrində müxtəlif səpkili həm nəzm, həm də nəsr şəklində yazılmış əsərlərə rast gəlmək olur. Bu modeldə yazılan əsərlərə "lipoqram" deyilir. Ən məşhur lipogramlara fransız yazıçısı Jorj Perekin "e" hərfindən istifadə etmədən yazdığı 300 səhifəlik "La Disparition" romanını, türk/tatar kökənli Q.Derjavinin 1791-1802-ci illər arası "r" hərfindən istifadə etmədən yazdığı on iki şeiri, Ukrayna əsilli rus və amerika şairi D.Burlyukun "r" və "s" hərflərinin iştirakı olmadan yazdığı şeirləri, Amerika yazıçısı Edgar Allan Poenin "z" hərfindən istifadə etmədən 1845-ci ildə

çap etdirdiyi "The Raven" şeirini, Amerika yazıçısı Ernest Vincent Wrightin "e" hərfindən istifadə etmədən 1939-cu ildə 50000 sözdən artıq olan məşhur "Gadsby" romanını və s misal göstərmək olar.

Tədqiqat

Ümumiyyətlə, dünya ədəbiyyatında həm nəzm, həm də nəsr əsərlərində eyni zamanda ən çox beş hərfdən istifadədən imtina edildiyinin şahidi oluruq. Amma Azərbaycan və Türk ədəbiyyatında eyni zamanda doqquz hərfin, özü də adi yox, dodaqdəyməyən və ya deyilişi zamanı dodaqların toxunmağa meyilli olduğu doqquz hərfin, bəzən on dörd və on beş hərfin eyni zamanda mətnə istifadə olunmaması müşahidə olunur. Əlbəttə, bu möcüzədir. Bu şeirin "dodaqdəyməz" və ya "dodaqtərpənməz" formasıdır. Dodaqdəyməzlərin əsas xüsusiyyəti mətnə dodaq dəyməyən və ya dodaq dəyməyə meyilli olan m, b, p, v, f, o, ö, u və ü hərflərinin heç birinin işlədilməməsidir.

İlk dəfə Aşıq Alı tərəfindən yaradılan dodaqdəyməz şeir formalarına bir çox ustad aşıq və şairlərimizin yaradıcılığında rast gəlirik. Xüsusən, aşıqlardan Aşıq Alının, Aşıq Ələsgərin, şairlərdən Şamil Dəlidağın, Zəlimxan Yaqubun adlarını çəkməmək olmaz. Aşıq Ələsgərin "Gədə" divanisi, "A yağa-yağa", "Ayağa-ayağa", "Ay eylər qıj-qıj", "Qıjhaqıj", "Nədi adı", "Sə qalı tez-tez", "Çata-çat" qoşmaları, "Nə yaxşı-yaxşı" cığalı təcnişi, Aşıq Alının "Ha sarı dağlar", "Aranı tez-tez", "Yaralar yarı", "Ayalı keçdi", "Ay edər qıj-qıj", "Keçsin" "Ha qala-qala" qoşmaları, Aşıq Alının "Nə yaxşı yara", "Yara yar", "Yar asa səni" cığalı təcnişləri dodaqdəyməzin ən gözəl nümunələrindən hesab olunur. Nümunə üçün Aşıq Ələsgərin "A yağa-yağa" şeirinə nəzər yetirək:

Gəldi yaz ayları, həsrət çəkər xək,
Deyər: – Neysan gələ, a yağa-yağa!
Lənət şeytana! – de, şər işdən əl çək,
Şeytan səni salar ayağ-ayağa.

Səyyad dəryalarda alar cəng ələ,
Həsrət cəkər: çiskin gələ, çən gələ.
Əzrayıl sinəni çəkər çəngələ,
Qəssal qəss eyləyər ay ağa, ağa.

Kecən qəncər gər erkəkdi, gər dişi,
Dəllək çağır, çəkdirəsən gər dişi.
Qəzanın qədəri, çarxın gər dişi
Sərsəri tez alar ayağ-ayağa.

Ələsgərdən çəkilsən a yana,
Sirr işini nahaq saldın əyana.

Çırağın ki ilahidən a yana
Ehtiyacın nədi, a yağa, yağa?! (1, 101)

Qeyd edək ki, bu nümunədə olduğu bütün klassik dodaqdəymələrin heç birində yuxarıda qeyd edilən doqquz hərfdən heç biri iştirak etmir. Amma çox təəssüf ki, son zamanlar yazılan şeirlərdə bu qanun pozulur və o, ö, u və ü hərfləri həmin şeirlərdə öz əksini tapır. Bir daha qeyd edirik ki, bu yolverilməzdir. Əgər yolverilən olsaydı, onda ustadlarımız Aşıq Ələsgər də, Aşıq Alı da, Şamil Dəlidağ da bundan istifadə edərdilər.

Mənbələrdə əsasən qoşma formasında yazıldığı göstərilərsə də, hazırda müxtəlif şəkillərdə dodaqdəyməz şeir nümunələrinə rast gəlirik: Dodaqdəyməz qoşma, dodaqdəyməz gəraylı, dodaq-dəyməz divani, dodaqdəyməz törəmə qoşma, dodaqdəyməz əvvəl-axır törəmə qoşma, dodaqdəyməz qoşa-yarpaq əvvəl-axır törəmə qoşma, dodaqdəyməz qoşayarpaq qoşma, dodaqdəyməz sallama gəraylı, dodaqdəyməz törəmə gəraylı, dodaqdəyməz əvvəl-axır törəmə gəraylı, dodaqdəyməz qəzəl, dodaqdəyməz törəmə qəzəl, dodaqdəyməz cinaslı qəzəl və s. Şamil Dəlidağın yaradıcılığında hətta iki yüz dörd misradan ibarət "Dılar niyə ağladı?" dodaqdəyməz poemaya da rast gəlirik (10, 173-178). Əlbəttə, bu əsl möcüzədir. Göründüyü kimi kifayət qədər xeyli sayda yeni formalı dodaqdəyməz şeir nümunələri mövcuddur və bu ayrıca bir tədqiqat mövzudur. Bəs görəsən, "dodaqdəyməz" başqa folklor nümunələrinə də aiddirmi? Məsələn, ulularımızın tarix boyu yol yoldaşı olduğu, bir şoxlarının analoqları hələ qədim Şumer dilində rast gəlinən tükənməz xəzinəmizə – atalar sözlərinə və s. Axı "hazır verilmiş şeir" kimi səciyyələndirilən atalar sözlərinin çoxu qısa şeir parçalarıdır. Araşdırmalarımız göstərir ki, Azərbaycan atalar sözlərində, eləcə də digər folklor örnəklərində dodaqdəyməzlər kifayət qədərdir. Təbii ki, bu da qədim ulularımızın təfəkkür oblastının zənginliyindən, onların nə qədər ruhlu olmalarından, onların bədii zövqlərinin gözəlliyindən, ümumən türk millətinin poetik düşüncəsinin, milli ictimai şüur və psixologiyasının dərinliyindən bizə xəbər verir. Onların semantik təbiətinin tədqiq edilməsi isə çox vacibdir. Zənnimizcə, bu ulularımızın ruhuna dərin hörmət və ehtiram əlaməti olmaqla bərabər, həm də folklorun tarixini öyrənmək, eləcə də hər iki dilin gözəlliyinin və bu dillərdə yaranan mənəvi xəzinənin qorunması baxımından maraqlı olduğu kimi, həm də vacibdir. Onu da qeyd edək ki, "dodaqdəyməz atalar sözləri" ilk olaraq bizim tərəfimizdən tədqiq edilmişdir.

Aşağıda Azərbaycan atalar sözlərinin (3) dodaqdəyməz modellərindən bəzi nümunələr verilmişdir (burada on iki hərf iştirak etmir: m, b, p, v, f, j, x, ç, o, ö, u və ü):

Acı dil qılıncdan da iti kəsir; Ağ a ağ, qaraya da qara deyərlər; Ağac yaş ikən əyilər; Ağıllı qışın qeydinə yayda qalar; Ağır qazan gec qaynar; Ana haqqı – Tanrı haqqı; Ata-ana ikinci Allahdır; Atı atası ilə tanıyarlar, qatırı anası ilə; Cin ayrı, şeytan ayrı; Ehtiyat igidin yaraşığıdı; Ehtiyat igidin yaraşığıdır; Gəzən ayağa

daş dəyər; İnsana nə gəlsə dilindən gələr; işin əngəli də azdır; Kəsək atana daş atarlar; Yara sağalar, yeri qalar.

Bəs dildönməz nədir? Dildönməz ağız boşluğunda dilin dönməsinə səbəb olan "l" və "r" samitlərinin işlənmədiyi sözlərdən yaranan nəzm və nəsr əsərlərinə verilən ümumi addır. Azərbaycan dilində isə "l" və "r" samitlərinin iştirakı olmadan hətta kiçik bir əsər yazmaq çətinidir, amma mümkündür, çünki, Azərbaycan dilinə məxsus olan sözlərin böyük əksəriyyətinin tərkibində "l" və "r" samitləri iştirak edir. Görünür bu çətinliyə görə ədəbiyyatımızda dildönməz üstündə olan şeir şəkillərinə rast gəlmirik. Doğrudur, bütün ədəbiyyatşünaslar yazırlar ki, Azərbaycan aşiq poeziyasında yalnız Aşiq Ələsgərin yaradıcılığında bir döldönməzə təsadüf edilir (4, 38-39), (5, 96-97). O cümlədən layihə rəhbəri akademik Muxtar Kazımoğlu İmanova məxsus, Dədə Ələsgərin 200 illiyinə həsr olunmuş 2021-ci ildə nəşr olunan "Aşiq Ələsgər" (Şeirlər, dastan-rəvayətlər, xatirələr) kitabında bu barədə oxuyuruq: Aşıqların dildönməz/"diltərpənməz" adlandırdıqları bu gəraylı məzmun, məna və bədii cəhətdən bir qədər zəif olsa da, şeirimizin tarixində yeganə dildönməz olduğuna görə, oxuculara təqdim edilməsi məsləhət görülmüşdür (2, 549). Əslində həmin dildönməz dildönməz yox, dildönəndir. Həmin gəraylıya diqqət edək:

Əxi, biya, biya, bequ,
Bequ, biqof, ağa, bax, bax.
Həyyi, həqqü hakim sənsən,
Həyyə bax, bu bağa bax, bax.

Gözüm sağı, sübh ayağı,
Geyək ağı, gəzək bağı.
Hamı sevib bu sayağı,
Qaymağa, həm yağa bax, bax.

Əziz ayə, müəmmayə,
Gərək sayə bu məvayə.
Səbəb sənsən bu sevdəyə,
Böyük Ağa, sağa bax, bax! (1, 162)

Göründüyü kimi birinci və ikinci bənddə "l" və "r" samitləri işlənməsə də üçüncü bənddə bu şərt pozulur. Əvvəlki nəşrlərdə ikinci bəndin birinci misrasında "sübh" sözünün əvəzinə "səhər", üçüncü misrada "hamı" sözünün əvəzinə "könül", üçüncü bəndin ikinci misrasında "gərək" sözünün əvəzinə "salsan" sözü işlənmiş və beləliklə bu sözlərdə "l" və "r" samitlərinin iştirakı səbəbindən "dildönməzi"nin qaydaları pozulmuşdur. Aşiq Ələsgərin 2004-cü ildə nəşr olunan əsərlərində adı çəkilən şeirin ikinci misrasında da "səhər" sözü "sübh" sözü ilə əvəzlənmiş və orada olan anlaşılmazlıq aradan qaldırılmışdır. Amma üçüncü misrada "salsan" sözü "gərək" sözü ilə əvəzlənmiş və beləliklə, qeyd edilən qüsür

yenə aradan qalxmamışdır. 2021-ci ildə "Elm və təhsil" nəşriyyatında nəşr olunan "Aşıq Ələsgər" kitabında da həmin dildönməzin ikinci və üçüncü bəndlərində "könül" və "gərək" sözlərinin timsalında yenə qeyd edilən diqqətsizliyin aradan qalxmadığının şahidi oluruq. Hərçəndi bu cür anlaşılmazlıqlar Dədə Ələsgər kimi ustadların adına nəşr olunan kitablarda gərək olmayaydı. Maraqlı burasıdır ki, neçə illərdir ustadın adına nəşr olunan bütün kitablarda eyni diqqətsizlik təkrar olunmuşdur.

Beləliklə, qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında bir dil-dönməzə təsadüf edildiyi qeyd edilsə də əslində o, dildönməndir. Başqa sözlə, Azərbaycan ədəbiyyatında "dildönməz" şeirlər yoxdur. Hər halda bu həqiqətdir. Əlbəttə, ustadımız Aşıq Ələsgərin "dildönməz" kimi təqdim olunan şeiri, düşünürük ki, tərtibçilərin və toplayıcıların sadəcə olaraq sırf diqqətsizliyi ucbatınadn belə qəbul edilmişdir. Sözsüz ki, Dədə Ələsgər istəsəydi bir gündə onlarla dildönməz yazardı və bu onun üçün adi bir halıydı. Amma o zaman şeirin "dildönməz" forması hələ məlum deyildi. Məlum olsaydı, o dövrün azman sənətkarları, "dodaqdəyməz" kimi bu formaya da sözsüz ki, müraciət edərdilər. Yeri gəlmişkən, belə şeirlərə yalnız bu yazının müəllifinin yaradıcılığında rast gəlirik. Bir nümunəyə diqqət edək:

Yaxşını yamana yazdın,
Necə deyim, əhsən dünya.
Qanmazı qanana yazdın,
Necə deyim, əhsən dünya.

Şaxta keçdi yazım, yayım,
Daşa dəydi oxum, yayım.
Vaxtsiz köçdü əmim, dayım,
Necə deyim, əhsən dünya.

Sinəmi qat-qat oydun sən,
Oymaqdan heç doymadın sən.
Xankişini mat qoydun sən,
Necə deyim, əhsən dünya (6, 186).

Fikrimizcə əlavə şərhə ehtiyac yoxdur. Bəs görəsən, "dildönməz" atalar sözlərinə də aiddirmi? Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan atalar sözlərində "dildönməz"lər kifayət qədərdir. Onu da qeyd edək ki, "dildönməz atalar sözləri" termini də "dodaqdəyməz atalar sözləri" kimi ilk olaraq bizim tərəfimizdən tədqiq edilmişdir (7, 8, 9).

İndi isə Azərbaycan atalar sözlərindən bəzi "dildönməz" nümunələrə diqqət edək:

Ac qatıq istəməz, yuxu yasdıq; Aşna-aşna, çıxdı ocaq başına; Cənnət də bu dünyadı, cəhənnəm də; Gündə qazan, gündə ye; Xəstə yatmaq xəstəyə baxmaqdan yaxşıdı; Köhnə hamam, köhnə tas; Məndən sənə öyüt, dəni özün üyüt; Ota qat-

san, at yeməz, ətə qatsan, it; Pişik çox qaçmaz; Söz danış, söz eşit; Tısbəğa qınından çıxdı, qınıni bəyənmədi; Üzü bəzək, içi təzək; Vay o gündən ki, adamın öz iti özünü qapa; Yazana baxma, yazdığına bax; Yüyənsiz ata minmə.

Qeyd edək ki, elə dodaqdəyməz atalar sözlərinə rast gəlirik ki, onlar həm də doldönməzdir. Yəni mətnədə dodaqdəyməzlərdə olan doqquz hərflə bərabər (m, b, p, v, f, o, ö, u və ü), dildönməzlərdə olan "l" və "r" hərfləri də iştirak etmir. Beləliklə, dodaqdəyməz atalar sözlərimizdə bütövlükdə götürəndə eyni zamanda on bir, on iki hətta on üç hərfin iştirak etmədiyini görürük. Bu isə doğrudan da möcüzədən də möcüzəsidir. Çünki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dünya ədəbiyyatında həm nəzm, həm də nəsr əsərlərində eyni zamanda ən çox beş hərfdən istifadədən imtina edildiyinin şahidi oluruq. Azərbaycan folklorunda isə onlarla nümunə göstərmək olar ki, həmin mətnlərdə iştirak etməyən hərflərin sayı on beşdən də çoxdur. On üç hərfin iştirak etməyi həm dodaqdəyməz, eyni zamanda doldönməz olan atalar sözlərindən bəzi nümunələrə baxaq (on üç - m, b, p, v, f, l, r, s, j, o, ö, u və ü hərfləri iştirak etmir):

Ac yanından qaç! Ağız açdı, inci saçdı; Axdı qan, çıxdı can; Az danış, yaxşı danış; Can de, can eşit; Daz daznan yatdı, daz da naz atdı; İş işdən keçdi; İt dişiyənən, igit işiyənən; Keç, keçəndən; Keçi handa, qaya handa/ Keçi ha yanda? Qaya ha yanda; Qənaət xəzinədi; Yağ ye, yaxada gəz.

Qeyd edək ki, Türk folklorunda da eyni zamanda həm dodaqdəyməz, həm də dildönməz olan atalar sözləri yetərincədir. Yəni bu deyimlərin heç birində on bir hərfin heç biri iştirak etmir. İndi isə Türk folklorunda rast gəldiyimiz bəzi nümunələrə diqqət edək:

Ateşi atəşinə; Geç, keçəndən; İş işdən geçti; Kanı sıcak; Kedinin ayağı kaç? Naçizden kendini sakın; Sen kazan, sen ye; Sıcağı geçti; Sıcağı sıcağına; Taş dikti; Yedi denizin attığı və s.

Nəticə

Beləliklə, folklor poetikasının prinsipləri baxımından problemə yanaşanda atalar sözləri və məsəllərin tarixi mənzərəsinin, onun janr səciyyəsinin, bədii-estetik funksiyasının və nəticə etibarını ilə bu gözəlliyi bizlərə yaşadan ulularımızın bədii söz sərvətinin milli-mənəvi, bədii təfəkkür və tarixi-mədəni düşüncəsinin möhtəşəmliyinin nə dərəcədə göydən uca, yerdən dərin olduğunun şahidi oluruq ki, bu da tədqiqat nəticəsində nə qədər yeni-yeni problemlərin ortaya çıxması ilə özünü biruzə verir. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, atalar sözlərinin daxili semantikasında tükənməz zəngin üslubi zənginliklər, qələmə almaq mümkün olmayan əsrarəngiz gözəlliklər gizlənir və onlarda Azərbaycan dilinin obraz yaratma imkanlarının nə qədər geniş olması imkanları aşkarlanır ki, bu da bir-birindən gözəl və gözəlməz bədii-estetik kəşflər, üslubi tapıntılar üçün etibarlı bünövrə, qüdrətli özül rolunu oynayır. Bu mənada atalar sözlərinin həm ideya-kompozisiya, həm həcmi-ritmika/poetika, həm dilçilik, həm onların etnokülturoloji və etnopsixoloji aspektdən öyrənilməsi, həm də göstərilən aspektlər qammasının

fəlsəfi konseplər kimi tədqiqi baxımından daha ciddi işlərin aparılmasını və onların sistemləşdirilməsi məsələsini qarşıya məqsəd qoyur. Çünki öz kökləri və tarixi qaynaqları ilə etnomədəni yaddaşımızı çox-çox qədimlərə bağlayan milli-energetik düşüncə sistemimizin ən mühüm şifrəsi və etnokosmik davranış kodu olan bu cür poetik qəliblər, dilin bu cür mehri-məhəbbətini ehtiva edən nümunələr insanların yaradıcı fəallığının artırılmasında, onların mənəviyyatının və bədii təfəkkürünün zənginləşdirilməsində, dünyanın fenomenoloji mahiyyətinin dərk edilməsində və onun fenomenoloji idrakla müəyyənləşən qanunlarının dərk edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu həm də dilin gözəlliyini təmin edən ən önəmli vasitələrdən biri kimi qəbul edilə bilər.

Bütün qeyd edilənlər müasir düşüncə sistemindən yanaşanda Azərbaycan atalar sözlərinin yeni "dodaqdəyməz" və "dildönməz" modellərinin sistemli şəkildə öyrənilməsini, qorunmasını, onların bir bütöv kimi ortaya gətirilməsini, xalqın ictimai təcrübəsinin yaddaqalan formada ümumiləşdirilməsini, eləcə də gənc nəsillərə çatdırılmasını tələb edir. Çünki intellektual səviyyəimiz nə qədər yüksək olsa, uğuyrlarımız da bir o qədər bol olar. Bu həm də xalqların ruh yaddaşına, keçmişinə və tarixinə olan dərin hörmət və ehtiramla bərabər, həm də folklorun tədqiqinin nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etməsindən xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 400 səh.
2. Aşıq Ələsgər. Şeirlər, dastan-rəvayətlər, xatirələr. Bakı: Elm və təhsil, 2021.
3. Atalar sözləri. Tərtib edən Mətanət Yaqubqızı. Bakı: Nurlan, 2013.
4. Elçin, Quliyev V. Özümüz və sözümüz. Bakı: Azərnəşr, 1993.
5. Qasımlı M., Allahmanlı M. Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri. B.: Elm və təhsil, 2018.
6. Məmmədov X. Yüzə yüz. Bakı: Müəllim, 2022.
7. Memmedov, Kh. (2022). Azerbaijan ve Türk Atasözlerinin "Dildönmez" veya "Dilterpenmez" Davranış Formülleri. Dünya İnsan Bilimleri Dergisi World Journal of Human Sciences, Türkiye, Temmuz Cilt/Volume: 2022, Sayı/Issue: 2, pp. 96-119.
8. Memmedov, Kh. (2022). Azerbaijan ve türkce dudak degmez atasözlerinin işlevsel-anlamsal yapısı. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 1: 145-162.
9. Memmedov, Kh. (2023). New Models of Azerbaijani, Turkish and English Proverbs. Revista de etnografie și folclor / Journal of ethnography and folklore. Bucharest 1-2/2023, pp.21-35.
10. Şamil Dəlidağ, Şeirdə yeniliklər. Bakı: Nərgiz, 2003.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 21.01.2025

Son variant: 10.02.2025